УДК 81'38

Э.Х. Кадирова

ФӘНГӘ БАГЫШЛАНГАН ГОМЕР (тел галиме Илида Басыйр кызы Бәшированың юбилее уңаеннан)

Научные труды доктора филологических наук Илиды Басыровны Башировой посвящены исследованию проблем стилистики татарского языка, языка произведений художественной литературы, истории татарского письменного литературного языка, современной лексикологии, семасиологии татарского языка. В данной работе представим обзор исследований учёного в области истории татарского литературного языка. Научная деятельность И.Б. Башировой является наглядным примером истинного служения верно избранного ею направления в тюркологии – изучения истории татарского литературного языка.

Ключевые слова: Илида Басыровна Баширова, татарский язык, история литературного языка, семасиология, стилистика.

The scientific works of PhD Ilida Basyrovna Bashirova are devoted to the study of problems of stylistics of the Tatar language, the language of works of fiction, the history of the Tatar written literary language, modern lexicology, semasiology of the Tatar language. In this paper we present an overview of the scientist's research in the field of the history of the Tatar literary language. Scientific activity of I.B. Bashirova is a clear example of the true service of her correctly chosen direction in Turkology – the study of the history of the Tatar literary language.

Keywords: Tatar language, history of literary language, semasiology, stylistics.

Илида Басыйр кызы Бәширова 1938 елның 23 ноябрендә Оренбург өлкәсе Матвеевка районы Иске Әшер авылында укытучылар гаиләсендә туа. 1956 елда Оренбург өлкәсе Шарлык районы Яңа Муса авылында унъеллык урта мәктәпне тәмамлаганнан соң, Казан дәүләт университеты тарих-филология факультетының татар бүлегенә укырга керә. Университетны уңышлы тәмамлагач, И. Бәширова 1960–1963 елларда Куйбышев өлкәсе Камышлы районы Бакай авылында татар теле һәм әдәбияты укытучысы булып эшли. 1963 елда зур конкурс үтеп, СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Тел, әдәбият һәм тарих институты аспирантурасына кабул ителә, 1966 елдан Институтның тел белеме секторында кече фәнни хезмәткәр вазифасында эшкә калдырыла.

Билгеле булганча, XX гасырның 70 нче еллары ахырында татар әдәби теле, әдәбияты, сәнгате тарихын өйрәнү мәсьәләләре игътибар үзәгендә була. Бу елларда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты җитәкчелеге әлеге юнәлештә эшләүче яшь кадрлар әзерләү, туплау эше белән шөгыльләнә башлый. Бөтен төрки дөньяда танылган диалектолог Л.Т. Мәхмүтова җитәкчелегендәге Тел секторына Ф.Х. Хәкимҗанов, И.Б. Бәширова, М.И. Әхмәтҗа-

нов, Ф.Х. Хәкимҗанов, Я.С. Әхмәтгалиева (Янбаева), Ә.Х. Исхакова (Алиева), З.А. Хисамиева (Казыйханова), Ф.Ш. Нуриева, Э.Х. Вафина (Кадирова) һ.б. кебек яшь белгечләр бер-бер артлы аспирантурага, эшкә кабул ителә. Бүгенге көндә аларның барысы да диярлек үзенә тәгаенләнгән фән тармагында филология фәннәре кандидаты, докторлары буларак фәнни эшчәнлекләрен дәвам итәләр.

Әлеге галимнәр белән берлектә, филология фәннәре кандидаты (1971), докторы (2000), Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе (2005), татар әдәби теле тарихы өлкәсендәге хезмәтләре өчен Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге бүләгенә лаек булган (2018) Илида Басыйр кызы Бәширова да аспирантура елларында башлаган юнәлештә – татар теленең стилистикасы өлкәсендәге фәнни-тикшеренү эшчәнлеген дәвам итә. Кандидатлык диссертациясен язганда фәнни җитәкчесе итеп билгеләнгән Хәлиф Рәхим улы Курбатов – шул вакытларда рус филологиясендә стилистика, тел стильләре, сөйләм стильләре, матур әдәбият стиле турындагы шау-шулы фикер алышуларга кушылып, тел стиле дигән күренешнең юклыгын, ә сөйләм стиле генә булуын раслап, академик В.В. Виноградов белән бәхәскә кергән, француз, инглиз, немец телләрен үзләштереп, шул юнәлештә беренче мәкаләләрне яза башлаган галим – үзенең беренче аспирантына да катгый таләп куя: И. Бәширова шул телләрдә язылган әдәбиятны укырга, аңларга һәм аспирантка бирелгән өч ел вакыт эчендә «Татар поэзиясендә сүз-сурәт» дигән темага кандидатлык диссертациясен язып, якларга тиеш була. Диссертация әзерләнеп, җитәкчегә тапшырыла, тикшерүдән соң якларга куела. Бәяләүчеләр һәм оппонентлардан уңай рецензияләр алынып, хезмәт басмага тәкъдим ителә һәм «Сүз белән сурәт ясау» дигән монография дөнья күрә [Бәширова, 1974].

И. Бәширова 1967 елдан «Татар мәгърифәтче әдипләренең индивидуаль стиле» дигән яңа тема буенча тикшеренүләрен башлый. Автор тарафыннан йөз еллык тарихы булган сәнгатьчә татар прозасында, сюжетны алып баручы затның укучыга нинди мөнәсәбәттә куелуына карап, хикәяләүнең, «кеше сүзен сөйләп», кыйссаи әдәбият ысулында (К. Насыйри, Ә. Уразаев-Кормаши, Г. Фәизхан һ.б.); авторның аерым үзенчәлекләре белән үз исеменнән сөйләп, мәгърифәтчеләр ысулында (М. Акъегет, З. Бигиев, Р. Фәхретдин, Ф. Кәрими, Ш. Мөхәммәдов, З. Һади һ.б.); төрки дөньяда классиклар буларак танылган әдипләр иҗатында, укучыны күз алдына бастыру максатыннан, сүзнең мәгънә эчтәлеген катлауландыру ысулында баруы ачыклана. Бу хакта «Герой. Стиль. Осталык» (1972), «Метод. Стиль. Жанр» (1976) һ.б. фәнни җыентыкларда галимәнең күләмле мәкаләләре басыла. Аның тикшеренүләренең бер өлеше «Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле. Татар прозасында хикәяләү стильләренең үсеше һәм аның әсәр теленә тәэсире» (1979) исеме белән китап булып басыла, «Татар әдәбияты тарихы»ның икенче томында урын ала (1985). Хезмәткә рецензия язган

галимә Ф.С. Сафиуллина әлеге басманы барлык төрки әдәбият әсәрләрен тикшергәндә кулланма була ала, дип бәяли [Сафиуллина, 1980].

1981–1985 елларда И.Б. Бәширова «Сәнгатьле күзаллау һәм аның тәгъбирләнеше» темасы кысаларында, Г. Бәширов, Ә. Еники, М. Әмир, И. Гази, Ф. Хөсни, Г. Әпсәләмов, А. Расих, А. Гыйләҗев, Г. Ахунов, Н. Фәттах, Р. Төхфәтуллин, М. Юныс кебек танылган татар совет әдипләренең хикәяләү осталыгын, сәнгатьле сөйләмен өйрәнә, аерым авторлар белән фикер алышулар үткәрә. Фәнни-тикшеренү эшенең нәтиҗәләре күпсанлы мәкаләләрдә чагылыш таба. Алга таба ул олуг әдип Г. Бәшировның кулъязмаларын өйрәнеп, «Җидегән чишмә моңы» исемле хезмәтен бастыра (1995).

1986 елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институның эш планы буенча, «Татар әдәби теле тарихы» дигән мөһим тема ачыла. Институт директоры һәм тел гыйлеме бүлеге М.З. Зәкиев җитәкчелегендә, тел секторы хезмәткәрләре Х.Р. Курбатов, И.А. Абдуллиннар белән берлектә, И.Б. Бәширова да әлеге өлкәдә фәннитикшеренүләр алып барырга тиеш була. Әлеге эшчәнлек нигезендә И.Б. Бәшированың «Х1Х гасыр ахыры–ХХ йөз башы татар әдәби теле: исем категорияләре һәм фигыль наклоненияләрендә әдәби норма, норма вариантлылыгы һәм функциональ-стилистик вариантлылык» дигән күләмле монографиясе басыла. Авторның хезмәттәше – филология фәннәре кандидаты Т.Х. Хәйретдинова «Хәзинәләр кайтаручы» дигән мәкаләсендә: «...XIX гасыр ахыры – ХХ йөз башында татар әдәби теленең барлык стильләрендә җиде меңгә якын татар китабы, татарлар яшәгән барлык төбәкләрдә дә чыга торган газета-журнал битләрендә тормыш-көнкүрешнең төрле ягына караган мәкаләләр дөнья күрә. Тик ул хәзинә гарәп графикасында басылган, аны хәзер эзләп табарга, җентекләп өйрәнергә, фәнни яктан аңлатырга кирәк. Илида ханым менә шул эш белән мәшгуль», – дип язган иде [Хәйретдинова, 1998].

Филология фәннәре докторы Хуҗи Мәхмүтов китап басылып чыккач язган бәяләмәсендә хезмәтнең «XIX гасыр ахыры – ХХ йөз башында татар әдәби теле: табигате, вазифасы, чыганаклары, өйрәнелеше» дип башлануына игътибар итә: «Димәк, биредә проблеманың куелышы ук яңача һәм үзенчәлекле булып тора. Әдәби телебезнең табигатен билгеләү һәм вазифасын күзаллау мәсьәләләре моңа кадәрге хезмәтләрнең берсендә дә махсус рәвештә куелмаган иде шикелле. «...Әдәби тел» төшенчәсенең моңа кадәр аңлатылып һәм өйрәнелеп килгән булуына да бүгенге көн таләпләреннән чыгып объектив бәя бирелә», – дип, хезмәтнең яңалыгына басым ясый [Мәхмүтов, 2000]. Илдар Низамов: «Докторлык диссертациясенә торырлык китап», – дип белдерә [Низамов, 2000]. И.Б. Бәширова 2000 елда докторлык диссертациясен яклый. Әлеге хезмәтнең тулыландырылган икенче басмасы, «XIX гасыр ахыры – ХХ йөз башы татар әдәби теле: жанр-стильләр, аерым грамматик категорияләрдә норма һәм вариантлылык» исеме белән дөнья күрә [Бәширова, 2008]. Хезмәт турында

фикер әйтүчеләр хаклы була. Чыннан да, И. Бәширова гарәп графикасындагы һәр истәлекне ныклап өйрәнеп, бу катлаулы чордагы татар әдәби теленең исем һәм фигыль сүз төркемнәренә караган грамматик категорияләрен җентекләп тикшерә, бер үк вакытта аларны бүгенге әдәби норма һәм җанлы сөйләмә формалар белән чагыштырып бара. И.Б. Бәширова күпсанлы язма чыганаклардан тупланган мисалларны анализлау барышында, өйрәнелә торган чордагы татар әдәби теле үзенең асыл табигате белән функциональ вазифасын үтәгәндә, күптөрле экстралингвистик факторларга бәйле булганы хәлдә, җанлы сөйләм төрләреннән аермалы буларак, төрле функциональ-стилистик вариантлылыкта хәрәкәт итә ала; телнең субстанциональ табигате исә, һәр тел тармагының эчке мөмкинлегенә бәйле булганы хәлдә, әдәби норма һәм шул норма вариантлыклары белән яшәештә була, дигән ныклы нәтиҗәгә килергә мөмкинлек бирә. Шул ук вакытта, ул Б.А. Серебренниковның «Об основных отличиях истории строевых элементов языка от истории литературного языка», Э.Р. Тенишевның «Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков» һ.б. кебек хезмәтләре аша, гомумтюркологик планда бара торган фикерләрне фәнни нигез буларак алып эш итә.

Галимәнең 1988–2006 елларда Казан дәүләт университеты татар филологиясе факультеты студентларына беренче мәртәбә ана телендә «Гомуми тел гыйлеме» курсы буенча лекцияләр укуы да ныклы белем чыганагы булып карала ала. Курсның объекты, максат-бурычлары, төп проблемалары турында «Тел һәм сөйләм» мәсьәләләре, «Телнең знаклар системасы булып яшәве», «Телнең структур төзелеше, аның бербөтен катлаулы система булуы», «Тел үсешенең типларын билгеләү, телнең функциональ вазифасы – кулланылыш үзенчәлекләре, эчке һәм тышкы шартларга бәйле булуы», «Тел стильләре һәм сөйләм стильләре мәсьәләсе», «Лингвистик методлар мәсьәләсе» кебек темаларга лекцияләр әзерләргә кирәк була. Нәтиҗәдә, студентлар өчен «Гомуми тел гыйлеме. Программа һәм аерым темаларның кыскача методик эшкәртмәсе» языла (Казан, 2003, 55 б.), «Татар стилистикасының теоретик нигезләре» хезмәте басыла (Казан, 2005, 28 б.). Укыту эшчәнлеген ул Татар дәүләт гуманитар институтында да дәвам итә. Илида Бәширова студентларга белем бирүне фәнни эшчәнлек белән тыгыз үреп алып бара, бер-бер артлы фәнни хезмәтләре дә нәшер ителә.

2001 елдан, Институт планы буенча, «Татар теленең күптомлы академик (тарихи) лексикологиясе» төзелә башлый. Татар телендә лексик-семантик категорияләрнең системасын күзалларга, лексик мәгънәгә караган проблемаларны хәл итәргә кирәк була. И. Бәшировага «Җәмгыять» тематик төркеменә берләшә торган сүзләрне барлау, системага салу, анализлау эше йөкләнә. Шулай ук ул «Лексикада системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр» дигән, татар лексикологиясендә кул тимәгән теманы эшкәртергә алына. Нәтиҗәдә, «Хәзерге татар

әдәби теле. Семасиология: татар лексикасында системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр» хезмәте дөнья күрә [Бәширова, 2006]. Алга таба «Татар әдәби теле. Семасиология» дигән күләмле китабы басылып чыга [Бәширова, 2010]. Монография галимәнең хезмәттәшләре тарафыннан уңай бәяләнә [Сагдеева, Миннуллин, 2011].

«Татарстан Республикасы дәүләт телләре һәм Татарстан Республикасында башка телләр турында Татарстан Республикасы Законы. 2004–2013 елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы дәүләт программасы»нда «...татар халкының рухи мирасы буларак, татар телен төрле яклап һәм тирәнтен, шул исәптән яңа лингвистик караш һәм дөньякүләм телләр үсеше тәҗрибәсе күзлегеннән чыгып, фәнни тикшерү» кирәклеге ассызыклана [Программа, 2005, б. 26]. Әлеге максатны, ягъни классик иске татар әдәби телен яңача өйрәнүне тормышка ашыру мәсьәләсе, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге хезмәткәрләренә тапшырыла. Проект җитәкчесе итеп И.Б. Бәширова билгеләнә. Бу чорга кадәрге тикшеренүләрдә XIII гасырдан алып XX гасырның беренче чирегенә кадәр дәвам итеп килә торган иске татар теленең табигате һәм вазифасы, үз дәвереннән аерылып, хәзерге стандартлашкан әдәби тел яссылыгына куеп бәяләнә [Бәширова, 2012, б. 8]. «Классик иске татар әдәби телен яңача өйрәнү» дигәндә, аның гасырлар буена эзлекле рәвештә дәвам ителеп килә торган тарихы булуын күз уңында тотып, фәнни тикшерүдә әлеге проблеманың төп нигез булуын аңлау юнәлешендә эш башлана. Хәзерге вакытта «Татар әдәби теле тарихы (XIII гасыр – XX йөз башы)» дип исемләнгән хезмәтнең өч томы (I т.: Фонетика. Графика: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык (Казан, 2015, 692 б.), II т.: Морфология. Грамматик категорияләрнең структур-субстанциональ үзенчәлеге һәм функциональ-стилистик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык (Казан, 2017, 885 б.), III т.: Лексика. Лексик-семантик категорияләрнең инвариант-парадигма үзенчәлеге һәм контекстуаль-синтагматик мөмкинлекләре: язма традицияләр, норма һәм вариантлылык Беренче кисәк (Казан, 2019, 528 б.), Икенче кисәк (Казан, 2020, 588 б.)) басылды. Әлегә кадәр язылган тикшеренүләрдән аермалы буларак, хезмәттә һәр томның темасында күрсәтелгән категорияләрнең язма норма һәм аның вариантлары ачыклана торган тикшерү хәзерге тел кысасында башлана. Бу ысул барлык томнарны язганда методологик таләп буларак саклана. Икенчедән, һәр өч томда да төп игътибар төрки-татар сүзләренең, сүзформа, сүзтезмәләрнең язылышына, төп мәгънәсенең функция башкаруда ничек файдаланылуына юнәлтелә. Фонетикада ике (төрки һәм гарәп) әдәби тел нормасының параллель баруы күзәтелә, чөнки гарәп һәм фарсы сүзләре, сүзформалары катгый рәвештә үз теле кагыйдәләренә буйсына. III томда анализ лексикология фәнендә кабул ителгән тәртиптә эшләнелә, әмма «Җәмгыять» тематик

төркеме дип башламыйча, язма текстларга нигезләнеп, «Илаһи зат» тематик төркеменә караган ялгызлык исемнәр» турында мәгълүмат бирергә кирәк булуы ассызыклана.

Шулай итеп, XIII гасырдан XX гасыр башына кадәр эзлекле хәрәкәттә булган иске татар язма әдәби теленең иҗтимагый-сәяси вакыйгаларга бәйле хәлдә үсеш-үзгәреше күзәтелә, XIII гасырдан XX гасыр башына кадәр язылган / басылган текстларда чагылыш тапкан иске татар әдәби теленең фонетика, графика, орфография, морфология, лексика тармакларына караган үзенчәлекләре барлана һәм анализлана. Шул ук вакытта тарихи планда язма норма, норма вариантлылыгы һәм функциональ-стилистик вариантлылыкның үзара мөнәсәбәте, ягъни иске татар әдәби теленең төрле гасырлардагы табигате һәм вазифасы билгеләнә, аларның хәзерге татар әдәби теленә булган тәэсире тәгаенләнә. Проектның җитәкчесе буларак, И. Бәширова һәр том өчен гомумтеоретик керешне яза: бу юнәлештә, тел һәм әдәбият галимнәре, тарихчыларның әлеге мәсьәләләргә карата әйтелгән фикерләренә, язган хезмәтләренә мөнәсәбәт белдереп, тикшерелә торган проблеманың максат-бурычларын, методологик нигезен, метод-ысулларын күрсәтә. Аның тарафыннан беренче мәртәбә татар язма әдәби телен өйрәнүнең торышы турында бай һәм киңкырлы мәгълүмат бирелә, яңа исемнәр, яңа хезмәтләр китерелә.

Шулай ук һәр томда, хезмәтне язучы авторларның берсе буларак, галимәнең катлаулы һәм үзенчәлекле X1X гасыр ахыры – XX гасыр башы аралыгы татар әдәби теленең фонетикасын, морфологиясен һәм лексикасын өйрәнү буенча бай материалы урын ала.

И. Бәширова әдәби язма тел тарихына кагылышлы мәсьәләләрне тикшерүгә керешер алдыннан һәр очракта бу өлкәдә гомум тел белемендә, тюркологиядә, татар теле белемендә китерелгән терминнар мәсьәләсенә җитди килеп, аларның эчтәлегенә, нинди атамалар белән аталуына игътибар итә һәм бу көнгә кадәр булган фәнни әдәбиятка җентекле анализ бирә. Бу юнәлештә язылган бер генә мәкалә, китап, монография дә аның күз уңыннан читтә калмый. Бай фәнни аппаратка таянып алып барылган анализ галимә тикшеренүләре нәтиҗәләренең объектив, нигезле булуын күрсәтә. Автор шул ук вакытта галимнәр файдаланган термин-төшенчәләрне аңлата бару бурычын да куя. Ул шулай ук чыганакларның әдәби тел тарихын өйрәнүдәге әһәмиятен аерым ассызыклый, аларсыз тарихи-тел закончалыкларын күзәтергә һәм булган гипотезаларның дөреслеген исбатларга мөмкин түгел, дипраслый.

XIII гасырдан XX гасыр башына кадәр эзлекле хәрәкәттә булган иске татар язма әдәби телен анализлау каралган һәр хезмәттә И. Бәширова иң элек әдәби телнең 1) эшкәртелүен-шомартылуын, 2) функциональ-стилистик вариантлылыкка һәм 3) норма вариантлылыгына ия булуын, 4) диалектлардан өстенлеген, 5) дәвамчанлыгы – традициясе булуын [Тенишев 1988, с. 72–73] аңлап эш итү зарурлыгын ассызыклый [Бәширова 2012, б. 9]. Галимә әдәби тел-

нең табигатен һәм вазифасын барлыкка китерә торган бу билгеләрнең тарихын, аларның тел белемендә ни дәрәҗәдә өйрәнелүен карау кирәклеген тоя һәм шул мәсьәләләрне җентекләп тикшерергә алына. Аның «Татар әдәби теле тарихы. Гомумтеоретик мәсьәләләр» монографиясендә нәкъ менә шул сорауларга җаваплар бар [Бәширова, 2012]. Күпсанлы бүлекчәләрдән торган алты бүлектә автор төрки-татар язма әдәби теленең табигатен барлыкка китерә торган традиция-дәвамчанлык, эшкәртелү-шомартылу, диалектлардан өстен, норма һәм норма вариантлыгы, функциональ-стилистик вариантлылык дигән билге-шартларга һәм аларның өйрәнелешенә җентекләп аңлатма бирә. Автор тарафыннан һәр бүлектә аерым бер шартның эчтәлеге ачыла. Мәсәлән, «Төрки-татар язма әдәби теленең табигатен барлыкка китерә торган норма һәм норма вариантлылыгы дигән билге-шарты һәм аның өйрәнелеше» бүлегендә генә дә татар язма әдәби теленең үсеше, статусына һәм функцияләренә кагылышлы мәсьәләләрнең тулы бер комплексы карала. «Татар әдәби теле тарихы» томнарындагы гасырлар дәвамында эзлекле рәвештә яшәештә-хәрәкәттә булган иске татар әдәби теленең фонетика, морфология, лексика тармакларына хас булган язма традицияләрне, норма һәм норма вариантлылыгын, аларның төрле чорлардагы үсеш-үзгәрешен өйрәнү хәзерге татар әдәби теле нормаларының да нинди шартларда, ничек барлыкка килүен билгеләргә ярдәм итә.

И.Б. Бәшированың «Төрки-татар әдәби теле нәзарияте» [Бәширова 2018] исемле хезмәтендә авторның күпгасырлык тарихка ия булган татар язма әдәби теле тарихы һәм теориясе өлкәсендә озак еллар дәвамында алып барган фәнни эшчәнлегенең нәтиҗәләре гомумиләштерелеп бирелә. Аерым алганда, хәзерге татар әдәби теленең нигезендә яткан иске татар әдәби теленең формалашу һәм үсеш этаплары яктыртыла, борынгы язма чыганакларны өйрәнүнең теоретик нигезләре билгеләнә.

Галимәнең һәр китабы киң җәмәгатьчелек һәм галимнәр тарафыннан объектив бәяләнә. Хезмәтләрнең фәнни-теоретик тирәнлеге, фактик байлыгы, тирән эчтәлек белән характерлануы татар теле фәнен яңа биеклеккә күтәрә, яңа тикшеренүләргә нигез сала. Аның тарафыннан иҗат ителгән фәнни хезмәтләр бөтен төрки тел белемендә киң танылып, фәнни кулланылышта йөри. И.Б. Бәшированың фәнни эшчәнлеге төрки тел белемендә үзе дөрес сайлаган юнәлешкә – татар әдәби теле тарихын өйрәнүгә хезмәт итүнең чын мисалы булып тора.

Әдәбият

Бәширова И.Б. Сүз белән сурәт ясау. Казан: Татар кит. нәшр., 1974. 175 б.

Бәширова И.Б. Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле: татар прозасында хикәяләү стиленең үсеше һәм аның әсәр теленә тәэсире. Казан: Татар кит. нәшр., 1979. 96 б.

Бәширова И.Б. Татар әдәби теле тарихы: XIX гасыр ахыры–XX йөз башы татар әдәби телендә исем категорияләре һәм фигыль наклонениеләрендә әдә-

би норма, норма вариантлылыгы һәм функциональ-стилистик вариантлылык. Казан: КДТУ нәшр., 1999. 576 б.

Бәширова И.Б. Хәзерге татар әдәби теле. Семасиология: Татар лексикасында системалы бәйләнеш-мөнәсәбәтләр. Казан, 2006. 192 б.

Бәширова И.Б. XIX гасыр ахыры – XX йөз башы татар әдәби теле: жанр стильләре, аерым грамматик категорияләрдә норма һәм вариантлылык. Казан, 2008. 340 б.

Бәширова И.Б. Татар әдәби теле. Семасиология. Казан, 2010. 532 б.

Бәширова И.Б. Татар язма әдәби теле тарихы. Гомуми кереш: Татар әдәби теленең табигатен һәм вазыйфасын барлыкка китерә торган традиция-дәвамчанлык, эшкәртелү-шомартылу, диалектларыннан өстенлек, норма һәм норма вариантлылыгы, функциональ-стилистик һәм социаль-функциональ вариантлылык мәсьәләләренең татар филологиясендә өйрәнелеше. Казан, 2012. 270 б.

Бәширова И.Б. Татар әдәби теле тарихы. Гомумтеоретик мәсьәләләр: татар әдәби теленең билге-шартлары һәм аларның өйрәнелеше. Казан, 2012. 255 б.

Бәширова И.Б. Төрки-татар әдәби теле нәзарияте. Казан: ТӘһСИ, 2018. 316 б.

Государственная программа Республики Татарстан по сохранению, изучению и развитию государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2004–2013 годы, Казань, 1995

Мәхмүтов Х. Әдәби тел тарихы мәсьәләләре // Мәгърифәт. 2000. 8 июль.

Низамов И. Докторлык диссертациясенә торырлык китап // Мәдәни җомга. 2000. 28 июль.

Сагдеева Ф., Миннуллин Б. Рец. на: Баширова И. Б. Татарский литературный язык. Семасиология: Монография. Казань, 2010. 532 с. // Ежегодник финно-угорских исследований. Вып. 4. Ижевск, 2011. С. 166–167.

Сафиуллина Ф.С., Бәширова И.Б. Сәнгатьле чәчмә әсәрләр теле // Советская тюркология. 1980. № 6. С. 84–85.

Тенишев Э.Р. Принципы составления исторических грамматик и историй литературных тюркских языков // Советская тюркология. Баку. 1988. № 1. С. 68–78.

Хәйретдинова Т.Х. Хәзинәләр кайтаручы // Мәдәни җомга. 1998. 25 декабрь.

Кадирова Энҗе Хәнәфи кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре